

Madách Könyvtár — Új folyam 102.

XXV. Madách

Szimpózium

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Szerkesztette: Máté Zsuzsanna és Varga Emőke

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

XXV. Madách Szimpózium

A XXV. Madách Szimpózium támogatói voltak: a Balassagyarmati Önkormányzat, a Neumann János Egyetem Pedagógus Kara és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara

A könyv megjelenését támogatta

Balassagyarmat Város Önkormányzata
és
Czellér András

© Bárdos József, Bene Zoltán, Cserjés Katalin, Diószegi Szabó Pál, Földesdy Gabriella, Goór Judit, Kácsor Zoltán, Máté Zsuzsanna, Miklós Péter, Striker Sándor

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2018

Készült Budapesten, 2018-ban. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-21-4
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

A XXV. Madách Szimpózium tavaszi ülészakának Vác adott helyet, ahol 2017. április 7-én kezdődött a rendezvény. Meghívónk, Németh Péter Mykola szervezte a kétnapos összejövetelt, amelynek keretében délelőtt a város középiskolaiban tartottak rendhagyó irodalomórákat társaságunk tagjai, délután pedig a Madách Imre Művelődési Központban kezdődtek az előadások. Másnap Vác nevezetességeivel ismerkedhettek meg a résztvevők.

Ezúttal hagyományainktól eltérően nem a tavaszi, hanem az őszi ülészakot tartottuk Kecskeméten, Szent Mihály napján, de már nem az időközben megszűnt főiskolán, hanem a jogutód intézményben, amelyet pillanatnyilag Neumann János Egyetemnek hívnak, s ahol a Pedagógus Kar vendégei voltunk.

Tartalom

Bevezetés 9

A *Tragédia* filozófiai és teológiai vonatkozásairól

Striker Sándor: A *Tragédia* kettős emberképe 13

Bene Zoltán: *Az ember tragédiája* és a történelem vége 31

Goór Judit: Luther, a kazánfűtő 48

Miklós Péter: Az 'i' tétje 63

A *Tragédia* kritika-, művészet- és hatástörténeti kontextusa

Máté Zsuzsanna: Arany János *Egy üdvözlő szó* című
beszédének kritikátörténeti kontextusa 75

Cserjés Katalin: Múzeum-létre kárhoztatottság
és a White Cube mint megközelítésmód... 93

Bárdos József: Madách Imre hatásáról 115

Madách-művek elemzése és utóélete

Diószegi Szabó Pál: „ír helyett új sebet ad...” 123

Kácsor Zoltán: A harmadik *Lant-virágok* 164

Földesdy Gabriella: Egy apokrif
Madách-dráma, a *József császár* 173

Tarjányi Eszter 181

Bevezetés

Változatos év volt 2017, amelyet egy váratlan haláleset beárnyékol. Nyáron elhunyt Tarjányi Eszter, alapító tagunk és első elnökhelyettesünk. Tudományos gondolkodása, józan ítélőképessége nagyban elősegítette kiadványaink színvonalának emelését.

Megszokhatták már, hogy az éves beszámolóban gyakran kitérek társaságunk sanyarú anyagi helyzetére, idén azonban ezt mégsem teszem. Elnökünk, Bene Zoltán sok éves erőfeszítése végre célt ért, így a Nemzeti Együttműködési Alaptól és a Magyar Művészeti Akadémiától kapott támogatás lehetővé tette a szokásosnál több kiadvány megjelentetését is. A 2016-ban megkezdett Harsányi-féle életrajzi trilógia utolsó kötetének megjelentetését eredetileg 2018-ra terveztük, így azonban néhány hónappal a második kötet után napvilágot láthatott a harmadik is. Eleinte kétséges volt az is, hogy a Madách összkiadás újabb kötetének kemény kötéstáblájára lesz-e elegendő tartalékunk, de nyár elejére világossá vált, hogy már csak a szellemi akadályokat (az előkészítő munka nehézségeit) kell leküzdenünk. Madách verseinek első kötete egyébként a Madách Könyvtár századik kötete lett.

Öröm volt látni azt is, hogy másutt is megjelentek Madáchcsal kapcsolatos kiadványok. Még télen érkezett a hír, hogy Bakuban megjelent a *Tragédia* azeri fordítása. Majd újabb hírek szerint grúz nyelven is megjelent, immár harmadik kiadásban a fő mű fordítása. (Időközben mindkét kötetet sikerült megszereznünk.)

Az elmúlt években Madách versei iránt is nőtt az érdeklődés. Ezt nemcsak a megszorodó magyar nyelvű elemzések tanúsítják, hanem a fordításkötetek is. Szlovákiában 2014-ben és 2015-ben is megjelent egy-egy kétnyelvű összeállítás a költő verseiből, s miután társaságunk 2017 elején megjelentette (szintén kétnyelvű könyvként) Tomschey Ottó angol versfordításait (MK 96.), a bővített kiadást is kézbe vehették az olvasók augusztus végén a szerző kiadásában (és az Underground Kiadó és Terjesztő Kft támogatásával).

Ősszel Praznovszky Mihály is könyvet jelentetett meg Madách és Arany kapcsolatáról (*Madách arany napjai – Madách és Arany iro-*

dalmi barátsága címmel), amelynek október 6-án, Alsósztrégován volt a bemutatója. Az Arany János emlékévé egyébként is bővelkedett rendezvényekben, amelyekről a média is időről időre beszámolt. Ez öröndetes előjel: remélhetőleg 2023-ban a Madách bicentenárium is kellőképpen előkészített és hasonlóan sikeres lesz. A sikerekhez azonban társaságunk akkor tud majd folyamatosan hozzájárulni, ha az szja 1%-át a jövőben is felajánlják aktív tagjaink, ill. nyugdíjas tagjaink ismerősei, hozzátartozói. Az idei támogatás ugyan enélkül is elegendőnek bizonyult, de azért nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy a hosszú távú, biztonságos és eredményes működésünket csakis mi magunk szavatolhatjuk.

1993-tól 2004-ig minden évben ősszel tartottuk meg a kétnapos nagyrendezvényünket. Mint emlékeztető, 2005 volt az első olyan év, amikor a XIII. Madách Szimpóziumnak tavaszi és őszi ülészaka is volt, mivel az előző években jelentősen megnőtt az előadások száma. Ugyanakkor az elmúlt években, de különösen 2017-ben, ez a szám viszonylag szerény volt; a folyamat tehát megfordult, és úgy tűnik, az évi kétszeri ülészakra a továbbiakban nem minden évben, hanem inkább csak alkalmilag lesz majd szükség.

A. Cs.

A *Tragédia* filozófiai és teológiai
vonatkozásairól

Striker Sándor

A *Tragédia* kettős emberképe

Madách nagyszerű drámájának gondolati forrásait Erdélyi Jánostól (Erdélyi: 1886) Kántor Lajoson (Kántor: 1966) át András Lászlóig (András: 1983), magamat is beleértve (Striker: 1996), igen sokan kutatták és foglalták össze tanulmányokban és monográfiákban. Azonban nemigen foglalkoztak még a műben felvetett filozófiai eszmék „utóéletével”.

A *Tragédia kettős emberképe* címmel az elkövetkezőkben egy összefonódó kifejtési módszerrel mutatom be a dráma két olyan, mindeddig feltáratlan sajátosságát, amelynek segítségével, kimutatható, hogy Madách művének gondolati komplexitása több olyan eszményt és értéket emelt drámai motívummá, melyek évtizedekkel később, a XIX–XX. század fordulóján nyerték el filozófiai irányzatként kibontakozó megfogalmazásukat, irodalmi műként megelőlegezve ugyanakkor – s ez a másik szövéző fonál – a filozófiai és antropológiai emberkép ugyancsak később bekövetkezett, koncepcionális szétválását.

E második szükséges kezdenem. Madách *Tragédiájában* kétféle emberi princípium fedezhető fel. Önmagában nem újdonság ez, hiszen Ádám és Éva szerep-különbségei épp erre hivatottak, azonban általánosan csupán örök férfi–nő ösképként szokás felfogni és interpretálni különbözőségüket. Álláspontom szerint szövegszerűen kimutatható, hogy ennél többet és jóval mélyebbet: kétféle ember-koncipiálást rejt a *Tragédia*.

A bölcselkedés és a céltételező tudás

Bevezetésként azonban természetesen az „örök férfi–örök nő” felfogás érvényességét is el kell ismernünk Ádám és Éva madáchi interpretációjában. A paradicsom-színben ennek megfelelően Ádám a hatalmat, a dolgok irányítását akarja, Éva pedig azt kívánja érezni, hogy mindenkor védelemben részesülnek. Az itt közölt *Tragédia*-részletek az általam re-

konstruált eredeti Madách-kézirat szerinti szövegek, *Az ember tragédiája rekonstrukciója* II. kötet szerinti sorszámozásban. (Madách: 1996)

ÁDÁM

[...] úrnak lenni mindenek felett.

ÉVA

Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk

(155–156.)

Előttünk hát ez a, ha úgy tetszik archetipikus, férfi és a női szerepmodell. Lucifer is ezzel él, amikor az efféle „örök férfi–örök női” hiúságba csíp, hiszen Évát azzal bírja maradásra, hogy:

(Évához [...])

Oh, megállj, kecses hölgy!

Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

(216–217.)

Ádámot pedig azzal az állítással felérő kérdéssel, hogy:

[Ádámhoz]

Ádám, te félsz?

(219.)

Azaz a, mondhatni köznapi felfogást képviselő, női és a férfi hiúságra alapozó, hagyományos, köznapi érték- és elvárás-rend szerinti hívószavakkal hat rájuk, miszerint a nő szép, a férfi pedig erős és bátor kell legyen.

Azonban a tudás almájának leszakítása előtti pillanatban Évának van egy különös, nagyon váratlan és kevesek által megvizsgált eszme-futtatása a fenyegető következményekkel kapcsolatosan, melyben nem is csak a következményeket, de magát a szembeállítás jogosságát is kétértelműnek tartja: (*Kiemelések mindvégig tőlem – Str*)

ÉVA

Miért büntethetne? Hogy ha az utat
Kítüzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Miért akképen is nem alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.
Miért állított mély örvény fölé,
Szédelő fejjel, kárhozatra szánva. –
Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar napsugaras napok közt,
Ki mondja azt vétkesnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegít?

(306–315.)

Éva e gondolatmenettel beleérti a teremtésbe, hogy az Úr tervében benne állhatott a bűn maga is. (!) Ez önmagában is elég erős gondolat, hát még az a benne rejlő mozzanat, hogy Éva itt *gondolkodik* az alma leszakítása előtt. (!) *Érvel* úgy, hogy még meg sem kóstolta a tudás almáját. Erre viszont különösen reagál Lucifer – bármennyire is köznyelvivé vált, közismert szófordulata, mégis fel kell rá hívnunk külön a figyelmet, hiszen ekkor, a tudás almájának megízlelése előtt „*bölcselő*”-nek (!) nevezi Évát, ami bizony önellentmondásnak tűnik. Íme, érvelése sorról-sorra:

LUCIFER

Lám, megjelent az *első bölcselő!* –
Nagy sor jövend utánad, szép hugom,
Mely milljó úton ezt vitatja majd;
A tébolydába téved sok közülök,
Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mind azt végigészleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jöni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás. –

(316–326.)

Különös, de éppen arra akarja rávenni az emberpárt, hogy a tudás almáját megkóstolja, mégis azt mondja, hogy „a tett halála az okoskodás” és hagyjanak föl az „okoskodással”. Akkor miben tér el egymástól a „tudás” és mi az „okoskodás”? Több tisztázandó kérdés rejlik itt.

- Lehetséges-e bölcselkedni a tudás almájának megízlelése *előtt*?
- Milyen „bölcselőkről” beszél Lucifer?
- Mi az, hogy „okoskodás”?
- Mi a különbség a „tudás” és az „okoskodás” között?

A kulcs, álláspontom szerint Lucifer utolsó állítása:

A tett halála az okoskodás.

(326.)

Mit jelent ez? Voltaképpen azt, hogy létezik a tudás almájának megízlelése, a világ megtapasztalása előtti tudás is, amit Kant *a priori* tudásnak nevez. Bizonyos tudáselemekkel születünk, állítja Kant, melyek a tapasztalati tudás előttiak, azaz a prioriak. (Kant: 1981) Egyszerű példával illusztrálva: kiszámíthatjuk, hogy kettő meg kettő az négy, mely műveletből a kettőt valóban érzékeljük, de honnan tudjuk, hogy mi az, hogy *meg*? Az összeadás műveletét nem tapasztalhatjuk meg a világban. Vagyis vannak bizonyos képességek, melyekkel születünk.

Ez az *a priori*, a tapasztalat előtti tudás, mely pedig, egyebek mellett, az ítéelő- és viszonyító-képesség. Úgy születünk, hogy képesek vagyunk összevetni s megítélni.

Azaz a világot összetettségében látó képességgel születünk. Ahogy Éva mondja:

ÉVA

Mint a vihar napsugaras napok közt,

(313.)

Tehát viszonyít valaminek: a vihar ott van a verőfényes napok között. Ez pedig a keleti filozófia elfogadó gondolkodása. Természeti képben meg-

ragadott Jin-Jang jel, a keleti filozófia, a taoizmus legfőbb elve, miszerint a világ kétféle princípium együttese, és mindkét princípium magába foglalja a másikat is. Kettősségük egysége a teljesség, miként a vihar és a verőfényes napok – a világ, ahogy létezik.

Az a helyzet azonban, hogy a keleti tudás, a „bölcsekedés”, és „okoskodás” más, mint a nyugati kultúra tudás-almájának a kincse. Ádám ugyanis azt mondja:

ÁDÁM

Igérted a

Tudást, az ösztön kéjéről lemondtam

Érette, *hogy, bár küzdve, nagy legyek*

(356–358.)

Mit jelent ez, és miért emeltük ki az utolsó félmondatot? Merthogy az Ádám-féle tudás *célt* tűz ki maga elé, *változtatást*. Azt mondja, hogy bár küzdve, nagy legyek. Tehát gyakorlatilag azért akarja megszerezni a tudást, hogy *ez által* nagy lehessen. Vagyis az a tudás, amit Ádám meg akar szerezni, valamilyen célt szolgál. A nagyságot akarja vele elérni: ezt nevezzük európai értelemben tudásnak.

Az európai tudás *céltételező*, azaz *teleologikus* és *változtató*, ugyanakkor *rendszerező*, az *ellentéteket elkülönítő* szándékú is.

A keleti gondolkodás nem akar változtatni, nem akar valamilyen cél irányába haladni. Tehát megismételve: a keleti tudás a „bölcsekedés” és a nyugati, az európai a teleologikus változtató szándékú „tudás”, s e kettő válik el a két főszereplő attitűdjében, világlátásában.

A két emberkép szétválása

Innentől kezdve nem férfiről és nőről, hanem *kétféle ember-konceptióról* beszélünk. Az egyik, aki a nyugati gondolkodás szerint céltételező, s e célokat el is akarja érni segítségével. Sőt, az emberi világot értékkülönbségek szerinti jóra és rosszra rendszerezi – míg a másik megelégszik a világgal úgy, ahogy van, elismeri a világról, hogy olyan, ami-

lyen. Nyilvánvalóan több ez, mint a valamiféle férfi és női princípiumkülönbség. El kell szakadnunk a nemek szerinti szerepfelfogástól.

Meglepő fordulat ez. Hiszen ezzel a *Tragédia* madáchi-luciferi gondolatmenete a XIX. századi kultúra- és emberfelfogás kettéválásának *expressis verbis* tanúságtétele. Mi történt ugyanis? Madách megelőlegezett valamit, műve több tekintetben megelőzte saját korát, sőt, a későbbi korokat is. A *Tragédia* Ádámja az európai *filozófiai-beavatkozó emberkép* komplexuma. Éva viszont annak a megengedő, világ-elfogadó, természetbe simuló világképnek a képviselője, melyet az európai filozófiai gondolkodás másféle, elsődlegesen távol-keleti kultúrák világlátásának és emberi magatartásának tartott, s amelyet a *kulturális antropológia* tárt fel és fogadott el érvényes emberképnek.

A filozófiai emberkép komplexum

A tudás almáját megízlelő Ádám a történeti és azt követő színekben különböző célokat és eszményeket tűz ki és képvisel – ezt neveztem egy *komplexumnak*, melynek a lentiekben felsorolt ideái az európai filozófia néhány addigi, de bizonyos későbbi iskoláinak is emblematis eszméiként és értékeiként artikulálódnak. A *Tragédia* a kanti etikából kiindulva az *életfilozófia*, az *egzisztencializmus* és az *értékfilozófia (axiológia)* alapkérdéseit emeli motiváló célokként s így a dráma mozgatórugóiként főhőse szándék-világába. Az alábbiakban ezek rövid áttekintése következik. A *Tragédia* történeti színeiben a céltételezés tényleges tartalmakban is megjelenik. Először is az életfilozófiát – a későbbi életfilozófiát – képviseli a *nagyság*-eszmény, ami később a nietzschei filozófia, az emberfeletti ember ideálja lesz, s ezzel párhuzamosan újra meg újra a szenvedéllyel hangsúlyozza a *küzdést*, azt az egzisztencialista motívumot, melyet Kierkegaard, majd a XX. században Sartre és nem kevéssé Camus Sziszifusz-metáforája jelenített meg. (Camus: 1990)

Ádám céljai között, értékei között makacsul vissza-visszatér a „nagyság” eszménye. A legelső előfordulást az alma leszakítása előtti pillanatban már hallottuk-olvashattuk tőle a fentiekben.

ÁDÁM

A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

(3724–3735.)

S ez pedig ténylegesen az *egzisztencialista filozófia* megelőlegezése. Hiszen az egzisztencializmus képviseli majd azt, hogy az életnek nincs egyéb célja, csakis a mindennapi erkölcsi cselekvés – egyedül a mindennapi küzdés maga adhat értelmet az egyébként értelmetlen létnek. Nincs külsődleges cél, csak a pusztá lét kanti kategorikus imperatívuszára hangolt, (Kant: 1922) jutalmat nem elváró, a már említett Camus Sziszüphosz-mítoszáig ívelő, erkölcsi önérték becse. Camus így fogalmazta ezt: „A csúcokért vívott küzdelem maga is betöltheti az ember szívét.” (Camus: 1990)

Így tehát azt állítjuk, Ádám a tudás almájának leszakítása és megízlése nyomán európai „stílusú” filozófiai hőssé válik, aki a többiek elé állít világjobbító példát, mint a cselekedeteivel mintát mutató, tévűtjait javítani akaró, lankadatlan etikájú küzdő.

A *Tragédia filozófiai emberképe* azonban nem kizárólag egy egy hősré szabott *morálfilozófia*, hanem az emberiség univerzális hivatkozási pontjait megnevező *kultúrfilozófia* is. Ádám mint egyén morálfilozófiai hős, azonban nem tárgyaltunk eddig még a többi finoman végighúzó *Tragédia*-motívumról, melyek az európai filozófiában a későbbiekben az úgynevezett értékelméletben fogalmazódnak meg, Rickert és Windelband nevéhez kötődően. (Bujdosó: 1999) A kanti gyökerekhez visszanyúló értékelmélet három érték létrehozásának képességét fedi fel az emberi világban: a *szépét*, a *jóét* és az *igazét*, melyeknek összegzése az isteni kategória – ez kizárólag Isten képessége, a *szentség*. Isten világa a szép, a jó és az igaz egysége, nincs esendő vonása, ám nekünk, embereknek csupán a három érték megvalósításának képessége, vagy inkább ennek lehetősége jutott. A szépség, a jóság és az igazság rendszerező emberi világunkban az esztétika, az erkölcsstan (jog) és a tudomány három alapérték-principiuma. S e három finom szál hogyan fogalmazódik meg a *Tragédiában*? A rövidség kedvéért nézzük, mit mond az összegző ember-hős:

21

ÁDÁM

Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az emberemet. –

(3740–3742.)

Megnevezi tehát az értékeket, melyek a kereszt mint morál, a *jóság*, a tudomány mint *igazság* tartoznak ide, s mellettük a szabadság szintén morális kategória, a döntés, a szabad akarat képessége. Ne felejtjük el azonban, hogy az egyiptomi színben a Mű van ott, a *szépség* mint mű, az alkotás, a fáraó nagyravágyó műve, aki a szépséggel, az alkotással akar örökkévalóan nagyot alkotni. De ott rejtőzik Michelangelo a Falanszter színben, aki akkor is, ott is széklábakat akar faragni – ott van tehát a szépség mint esztétikai önérték a *Tragédia* eszmevilágában. Itt megjegyzendő, hogy a történelmet keserűen összegző Falanszter színben megtalálható mindhárom (ott már büntetendő) érték: az említett michelangeloi szépség-vágy mellett a tudományos igazság balsorsa, valamint a jóság melletti kiállítás is Ádám döntésében, amikor Éva mellé áll, s nem engedi elszakítani tőle gyermekét. Azaz a Falanszter maga nem más, mint az ember által létrehozott hármas érték-világ elpusztításának kísérlete.

Összegzésül elmondható, hogy a *Tragédia filozófiai emberképe* Ádám törekvéseiben ismerhető meg. Ténylegesen, mint láttuk, a madáchi ember- és kultúrafelfogásában három későbbi európai filozófia csírái jelennek meg: az életfilozófia-eszmény a nagysággal, az egzisztencializmus a küzdéssel, valamint az értékfilozófia a szépség-jóság-igazság értékhármassal.

Az antropológiai emberkép

Ugyanakkor Éva nem vesz részt e gondolat-folyamatokban, és mégis nélkülözhetetlen szereplője, sőt újra- és újra megkérdőjelezője, avagy éppen helyrebillentője Ádámnak.

Mit árul el ez Madách ember-képéről?

22

Madách két ember-hőse, Ádám és Éva az európai kultúra- és ember-felfogás XIX. századi hasadásának megszemélyesített-megeleve-nített előképe.

A XIX. század hetvenes, nyolcvanas éveiben ugyanis kettévált a kultúra- és ember-felfogás. Az egyik irány *a filozófiai* volt és maradt, melyek közül néhány, a *Tragédiában* felbukkanó irányt a fentiekben vázoltunk fel, amelyekből a nietzschei, az egzisztencialista és az értékel-méleti, azaz a morál- és értékfilozófiák ember-koncipiálása alakult ki.

A másik, új megközelítés *az antropológiai emberkép* lett. A XIX. század második felében ugyanis megkezdődött az ember-kutatás antropológiai módszere, majd később létrejött a kulturális antropológia önálló tudás- és tudományterülete is, mely már egy teljesen más, környezete-be ágyazott ember-felfogás. Megjelent egy teljesen új megközelítés az addigi elvonatkoztató-filozófiai emberkép felfogás mellé.

A kulturális antropológia, mely a különböző kultúrákban élő embert vizsgáló tudomány, igen hamar eljutott a kultúrák élő sokféleségének, és e sokféleség életképességének, azaz érvényességének gondolatához, amit az amerikai kulturális antropológus Franz Boas – Marvin Harris találó kifejezésével – a „történeti partikularitás” elvével ragadott meg, azaz hogy a különböző egyedi (partikuláris) kultúrák önmagukban meg-álló érték-világok, nem zárják ki egymást és nem is feltétlenül jobb-ak egymásnál – és nincs közöttük valamiféle egyetlen láncre felfűzhető fej-lődéstörténet. (Harris: 1968)

A *Tragédiában* Éva képviseli az *antropológiai emberképet* – Éva színről-színre szerepel a *Tragédiában*, és mindig ad Ádámnak életben-tartó-antropológiai szeretetet, melyet létével az Úrtól kapott. A termé-szetes élet, az emberi élet princípiumát, azaz az antropológiai emberké-pet Éva képviseli. Sokszor jóval többet, mint nőiességgel: emberi teljes-séggel áll Ádám mellé. Ugyanakkor örök változó: Éva a történeti szí-nekben mindig egy-egy adott kultúra képviselője, és ez önreflexióként meg is jelenik a szövegben. Szerepét, lényegét tekintve Ádám párja, de ténylegesen mindig annak az adott kultúrának a része. Mint Izóra, azt mondja:

ÉVA

Mi vágyva néze rám, mint reszketett
Ah, e hős férfi reszketett előttem,
De nőerényem és a hit parancsol –
Itt szenvedek ki, *mint szent áldozat.*

(1789–1792.)

Tehát ez esetben a keresztény kultúra nem engedte épp a nőiességet ki-teljesíteni, a kor erény-eszménye és a hit ennek gátat parancsolt, mely miatt mindketten szenvednek. Ádám mint Kepler összegzi ezt, ahogy a későbbi, álmában megjelenő párizsi színt is.

ÁDÁM

Minő csodás kevercse rosz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? *Mert a jó sajátja,*
Míg bűne a' koré, melly őt szülé.

(2073–2076.)

Azaz ténylegesen a nő, mint antropológiai princípium, jó. Rendben van, mondhatnánk közönségesen, hiszen csak az a baj, hogy az eddigi társa-dalmak, kultúrák, nem tudtak megfelelő helyet adni neki. Nem tudták megfelelőképpen kezelni. És Lucifer az, aki, hogy ismét köznyelvi mó-don fogalmazzunk, helyre rakja ezt az egészet. Lucifernek, bátran állít-hatjuk, a legkorrektebb monológja ez a *Tragédiában*:

LUCIFER

Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészetnek zománcát
Arcáról, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágítól;
Majd istenül oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,

Míg terméketlen hervad csókja el. –
Mért nem tekintí és becsúli nőül,
Nőhívatása megjelölt körében.
(1778–1888.)

A tagadás szelleme (!) kimondja, hogy a nő önálló, mondhatni, antropológiai kategória: nem tárgy és nem elvont eszmény, hanem önmeghatározott, „hivatással” bíró szuverén lény.

A *Tragédia* színeiből tehát kiviláglik, hogy Madách saját jelenkoráig, a XIX. század közepéig nem látott megfelelő kulturális mintát a nők megfelelő szerepére az általa ismert kultúrákban. El is kínlódott e kérdéssel elméleti és gyakorlati téren egyaránt – akadémiai székfoglalójában is e szerepet kereste, ám személyes, családi életének kudarcai, negatív tapasztalatai nem segítették az elméleti elgondolásban. Sem meglehetősen határozott, kemény édesanyja, sem a „lidércke”, Fráter Erzsébet. Meg kell jegyezni, hogy meglepően árulkodók vágyairól azon versei, amelyekből kiderül, hogy azt várja el a nőtől, aki őt szereti, hogy ne ismerjen gátat, ne ismerjen „sorompót”, s a nő mindent adjon föl érte. Meghaladta ebben is saját korát, mikor váratlanul felvet egy modern nőideált, megneszelve szinte későbbi héja-nászakat:

Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen örülten, vadon,
Vessen az meg minden oly sorompót,
Mít elébe Isten, ember von.

Aki engemet akar szeretni,
Légyen angyal és ördög vélem,
Hír, jólét ne legyenek előtte
Semmi, semmi, csak a szerelem.

Szív és ész (MÖM: 1942)

Ezt várná hát Madách a nőtől, szerelmétől – mert ő annyit tud adni, hogy ezt kiérdemelné. Úgy gondolta, hogy a legtöbbet tudná adni annak a nőnek, aki mindent adna neki – csakhogy ilyennel nem találkozott. De a

Tragédiában megragadta a különböző kultúrákban különböző szerepet kapott nők világba-simuló emberképét. Éva mindig megpróbálta, bármilyen alakot is öltött – akár még két végletesen ellentétes szerepben is, ahogy a párizsi színen látjuk – s csakis az adott „kor bűne” állhatott közéjük.

Térjünk vissza azonban alaptételünkhöz, a kétféle emberfelfogáshoz, melyeknek a *Tragédia* zárásakor az Angyalok kara, úgy tűnik, hirdetője lesz.

Egyrészt meghirdeti a filozófiai, a szabad akarattal s így erkölcsi kapacitással bíró ember eszményét, s ez nagyszerű fejlődés *Tragédiában*. A drámák-tragédiák nem szoktak fejlődés-regények lenni, s mégis itt Ádám (vagy Lucifer?) révén fejlődést tapasztalhatunk. A nyitó színen az Angyalok kara még teljességben passzív és némileg terjengős módon dicsőítette az Urat – „Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett” s hasonlók – ám itt, a záró színen az angyalok teljesen mást, új, emberi princípiumokat dicsőítenek:

*Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsúl áll isten kegyelme.
Tégy bátran hát, és ne bánd ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse czélül,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
(4117–4124.)*

Két szuverén erkölcsi érték is szerepel záró zengzetükben: egyrészt a *szabad akarat*, amivel immár rendelkezünk, hiszen szabadon választhatunk bűn és erény között: az ember a tudás megszerzésével elnyerte a döntésképeséget, azaz a szabad akaratot. A másik érték-elv így fogalmazódik meg: „Önbecsét tekintse csak, ki nagyot tesz” – s ez épp az a belső mérce, mely Kant erkölcsfilozófiájának lényegi eleme. (Kant: 1922) Nem várhatunk jutalmat erkölcsileg helyes tetteinkért, hiszen akkor az nem volna akkor erkölcsi cselekvés, pusztán jutalomért tett ak-

tus – Madách ismét bámulatosan tömören fogalmaz irodalommal filozófiát: önbecsét tekintse csak...

A másik érték-elv az emberi létet a Földön így vagy úgy megvalósító, azaz az antropológiai értéket hordozó ember is megjelenik az Angyalok kara záró szójátékában:

Ámde *úta*d felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy a mit téssz, azt az isten
Dicsőségére te végzed,
És ő épen rád szorúla,
Mint végzése eszköze:
Sőt te *nyertél* tőle dísz, ha
Engedi, hogy *tégy* helyette. –
(4129–4136.)

Úton vagyunk. Ténylegesen mi valósítjuk meg az emberi létet, amit a sors/az Úr avagy a végzet juttatott nekünk. Isten a teremtés óta nem avatkozik be, mi magunk valósítjuk meg az emberiség programját így vagy úgy, melyben lehet éppenséggel „*vihar napsugaras napok közt*” ahogy Éva, mint írjuk, már ezt a kezdetekkor előre látja,

Miért állított mély örvény fölé,
Szédelgő fejjel, kárhozatra szánva. –
(310–311.)

A lét, a világ komplexitását már a tudás almájának megízlelése előtt is értő, mindig jelenben élő, a, ha úgy tetszik, *tevőleges* Éva nem is jön zavarba e szózat hallatán:

ÉVA
Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!
(4137.)

Ő érti – míg Ádám a sok-sok kudarccal a „háta mögött”, azaz voltaképpen minden előtt, és mégis az emberi történelem ismeretében koránt-sincs meggyőződve a lét *filozófiai* értelméről:

ÁDÁM
Gyanítom én is, és fogom követni.
Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!
(4138–4139.)

A céltételező Ádám tehát nincs igazán megelégedve a nagy programmal, amit neki és utódainak juttattak. A *filozófiai* embernek tehát az Úr az egzisztencializmus *küzdés-motívumát* adja úttravalóul:

Mondottam ember: küzdj' és bizva bízzál!
(4140.)

melyből a „mondottam ember” rejtélyes kitétel, hiszen nem „mondotta” ezt a *Tragédia* során az Úr embernek még soha, sőt, a kezdetekkor éppenséggel Lucifer programja volt a küzdés:

Küzdést kívánok, disharmóniát,
Mely új erőt szül, új világot ad,
Hol a lélek magában nagy lehet
(300–302.)

s az emberpárnak, elalvásuk előtt, biztatásul – „kicsiny sugárként” – ugyancsak Lucifer kínálta fel a *reményt*.

Összegzés

A fentiekben megkíséreltük feltárni a *Tragédiában* hangsúlyosan szereplő eszmék és értékek közül azon gondolatokat, amelyek az európai filozófiatörténetben néhány, későbbiekben létrejövő önálló iskola meghatározó érték kategóriáiként bukkantak fel ismét.

Álláspontunk szerint a *Tragédia* holisztikájával meghaladta s mindmáig meghaladja az európai filozofikus gondolkodás (és a zsidó-keresztény teremtésmítosz) polarizáló vaglyagosságát. Az Úr és ellentettje, Lucifer eszméi fellelhetők egymáséiban, a *Tragédia* ördögében, Luciferben van valami az Úrból, és az Úrban van valami Luciferből. Madách ezzel lett a magamaga által megfogalmazott „bölcsele”, aki mégis „révbe ért”. Életútjával tevőlegesen és erkölcsileg, művével pedig alkotóként kiteljesítette a *Tragédiában* önmaga által megfogalmazott filozófiai és antropológiai emberkép-eszményeket – a nagyság, a szépség és az igazság elérése elvitathatatlan a *Tragédia* alkotójától, akit egyedül testi halandósága gyűrhetett le.

Források

- ANDRÁS László 1983: *A Madách-rejtély*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- CAMUS, Albert 1990: *Sziszüphosz mítosza*, Magvető Könyvkiadó, Budapest
- ERDÉLYI János 1886: *Pályák és pálmák*, Franklin Társulat, Budapest
- GOZSDU Elek 1886: *Tantalus*, Aigner Lajos kiadása
- HARRIS, Marvin 1968: *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. New York: Thomas Y. Crowell Company
- KANT, Immanuel 1922: *A gyakorlati ész kritikája*, Franklin-társulat. Budapest
- KANT, Immanuel 1981: *A tiszta ész kritikája*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÁNTOR Lajos 1966: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, Irodalomtörténeti Füzetek 53. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MADÁCH Imre 1996: *Az ember tragédiája „érintetlen” változat*, Striker Sándor kiadása, Budapest
- Madách Imre összes művei I-II.*, (MÖM) 1942 (Szerk.: Halász Gábor), Révai, Budapest
- Mérföldkövek a kulturális antropológiában*, 2006 (Szerk. Paul BOHANNAN és Mark GLAZER), Panem, Budapest
- Német kultúraelméleti tanulmányok 2.* kötet 1999 (Szerk.: BUJDOSÓ Dezső), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- NIETZSCHE, Friedrich 1988: *Ím-ígyen szóla Zarathustra*, Göncöl Kiadó, Budapest
- STRIKER Sándor 1996: *Az ember tragédiája rekonstrukciója I-II*, Szerzői kiadás, Budapest